

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. Ю. Богуславська

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗРОБКУ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ЕТНОДЕМОГРАФІЇ

Питання визначення етнічної приналежності людини, вагомості факторів та чинників, що впливають на самоідентифікацію особистості, завжди цікавили дослідників. Завдяки чому ми усвідомлюємо себе українцями чи болгарами? Як співвідносяться за ступінню впливу на етнічне самовідчуття фізіологічні (спадковість), географічні (простір, кліматичні умови) та духовні (мова, культура, традиції) етноутворюючі фактори? В цій статті ми спробуємо з'ясувати, як змінювалось ставлення дослідників до ролі етнічної території у формуванні етносу.

Розвиток етнічних процесів в значній мірі визначається особливостями територіального розміщення народів та залежить від кількості представників кожного етносу. Історичний шлях держави обумовлено, серед іншого, характером співвідношення у її населенні різних груп, у тому числі — національних. Вивчення такого неоднозначного питання, яким є етнічний склад населення, потребує теоретичного обґрунтування, а подекуди — створення власної наукової дисципліни на межі різних наук. Кількісну структуру населення досліджує історична демографія, а його просторове розташування — етногеографія.

Загальноновизнано, що одним із чинників формування етносу є простір. Наявність етнічної території дозволяє особистості усвідомити свою належність до певної групи, ототожнити себе з нею й одночасно відокремитись від решти світу. Саме у межах групи проходить самовизначення індивіда. В розумінні зв'язків протилежностей “я — ми” та “ми — вони” полягає основа етнічної самоідентифікації людини, і фактор простору в цьому процесі виступає поряд зі спільністю мови та культури.

Видриваючись від своєї території в силу різних причин, частини народів утворюють етнічні групи, які можуть бути досить великими за кількістю, але складають меншість в іноетнічному оточенні. Етнічна група — ця певна кількість представників етносу, що мешкають у даному регіоні. Етнічна група може бути як частиною домінуючого етносу, так і меншиною. Етнічна меншина в соціологічному аспекті — це певний соціум з особливостями, які визначаються і його походженням. Взагалі етнічна меншина — це різновид етнічної групи населення тієї чи іншої держави. Оскільки етнічно гомогенних держав практично не існує, то населення кожної з них можна уявити як суму існуючих в її рамках етнічних груп [1]. Розрахунок кількісного співвідношення таких груп у рамках певного регіону повинен, на нашу думку, передувати дослідженням характеру міжнаціональних відносин. Це дає можливість проаналізувати територіальне розташування як великих етносів, так і невеличких груп і оцінити картину етнічної ситуації в цілому.

Багато дослідників робили спроби прямого співставлення етнографічних та географічних даних, що призвело до виникнення ідей географічного детермінізму. Одним із перших цю теорію чітко сформулював у своїх працях Ш. Монтеск'є у середині XVIII ст., пізніше вона розглядалася у роботах Г. Т. Бокля. Теорія середовища, розроблена засновником школи антропогеографії Ф. Ратцелем [2], знайшла багатьох прибічників. Думки щодо безпосереднього впливу географічного середовища на історію людства та звичаї народів зустрічаються майже у всіх географів та етнографів XIX — початку XX ст.: К. Ріттера, Е. Рекмо, Л. Мечникова, В. де Блама, К. Уінслера та інших [3].

Вітчизняні науковці також цікавилися етнічними проблемами. У 1920-х рр. В. Г. Богораз-Тан запропонував термін “етногеографія”, до складу якої він, серед іншого, включав етнічну картографію та етнічну демографію [4]. Основні завдання етногеографії як наукової дисципліни було пізніше сформульовано С. І. Бруком та В. І. Козловим. Це, по-перше, вивчення етнічного складу населення країн та територіальних взаємовідносин народів, тобто окремого або змішаного розселення. По-друге, дослідники повинні робити аналіз особливостей розселення етнічних спільнот як у минулому, так і у сучасності, тобто оцінювати ступінь засвоєння територій та щільність їх заселення,

вирізняти осіле та кочове населення, міське та сільське, форми і типи поселень і т. ін. На базі цих досліджень пропонувалось встановлювати етнічні кордони, а також визначати чисельність народів та вивчати динаміку цієї чисельності [5].

У розробці етнічної термінології чимало роль відіграли праці П. І. Кушнера, зокрема, “Етнічні території та етнічні кордони” [6], в яких підкреслювалось значення територіальної взаємодії етнічних спільностей для їх функціонування, а також роль “національної самосвідомості” для етнічного визначення.

С кінця 60-х рр. ХХ ст. у вітчизняній літературі з’являється тенденція трактування етносів як біологічних одиниць. Цьому питанню чимало робіт присвятив Л. М. Гумільов. В своїй теорії дослідник розглядає людство як певне середовище, що покриває суходіл, на зразок “біосфери” В. І. Вернадського, а елементом вивчення цього середовища стає окремих етнос як специфічна форма існування виду *Homo sapiens*. Тоді етногенез — лише локальний варіант внутрішньовидового формоутворення під впливом історичних та ландшафтних факторів. Штучне поєднання у етнос Л. М. Гумільов вважав неможливим, тому що приналежність до того чи іншого етносу сприймається суб’єктом безпосередньо, а оточуючими констатується як факт, що не підлягає сумніву, тобто етнічне визначення базується на відчутті. Мова, культура, побут, традиції, духовність та інші фактори, за Л. М. Гумільовим, не є вирішальними для визначення етнічності [7]. Аналізуючи вплив навколишнього середовища на історичний процес, Л. М. Гумільов зазначав, що розвиток економічних формацій, війни, перевороти або інші політичні події не залежать від природи, тоді як міграції та процеси етногенезу, безсумнівно, зумовлено елементами ландшафту та коливаннями клімату, хоча ці явища лежать на грані історичної науки [8]. Теорії Л. М. Гумільова й досі викликають неоднозначну реакцію та суперечливі оцінки у наукових колах. Однак, в цілому, у радянській науці переважаючою залишалась думка, що етноси є одним із різновидів соціальних спільнот. Її, зокрема, підтримували Н. Н. Чебоксаров, В. І. Козлов, Ю. В. Бромлей [9].

Проте більшість вчених, які працювали на межі демографії та історії, обмежувались рішенням конкретних завдань, не занурюючись у методологічні питання. Тим не менш зв’язок

демографії з історичними науками і, зокрема, з етнографією у 70-х роках ХХ ст. вважався вже беззаперечно визнаним. У радянській історіографії вперше загальну характеристику історичної демографії як наукової дисципліни дав В. І. Козлов, у працях якого проблеми історичної демографії дістали подальшу розробку [10]. Окрему працю В. І. Козлов присвятив визначенню місця демографії в системі історичних наук. Він стверджував, що національне питання було й залишається одним із важливіших і одночасно найбільш гострих питань соціально-економічного та культурного розвитку багатонаціональних держав, тому вивчення етносів має велике значення не тільки для історичних, але й для багатьох інших суспільних наук. Всебічне дослідження національних явищ повинно включати в якості однієї з найважливіших частин детальний аналіз чисельності народів, кількісні характеристики національного складу населення країн та зміни цих показників за часом [11]. Кількісні характеристики мають значення не лише при визначенні розмірів досліджуваних об'єктів та розповсюдження елементів етнічної спільності, а й при виділенні типології етнічних спільнот, наприклад, при визначенні національних меншин. Взаємодія народів та зумовлений нею розвиток етнічних процесів також певним чином залежать від кількісного співвідношення контактуючих груп. В. І. Козлов стверджує, що при визначенні кількості представників національності потрібно враховувати їх етнічне самовизначення. Він зазначав, що традиція приписувати кожному народу притаманні лише йому риси характеру є застарілою, а так званий “національний характер” — це стереотип ненаукового упередженого мислення. “Відчуття, яке називають національною (етнічною) самосвідомістю, не входить до “національного характеру” і є важливою самостійною ознакою нації (або етносу)” [12].

У 80-х рр. ХХ ст. Н. В. Юхнева запропонувала використовувати для позначення території, на якій представники різних національностей вступають у взаємодію, новий термін — “етноконтактна зона”, який був підтриманий іншими дослідниками та швидко увійшов до наукового обігу [13]. На відміну від попередніх термінів (“етнічні кордони”, “етнічний ареал”, “територія змішаного розселення”), новий термін ставив у центрі уваги не територію, а процес взаємодії народів. Це стало дуже

важливим перенесенням акцентів, тим більше, що Україна споконвіку вважається “зоною етнокультурного обміну між Заходом та Сходом” [14].

На сьогодні існує чимало суперечливих тверджень щодо змісту понять “етнологія”, “історична демографія” та “етнічна демографія”. Тому вивчення такого складного, багатоаспектного дослідницького об’єкту, як населення, на думку переважної більшості провідних вчених, вимагає міждисциплінарного підходу.

Література:

1. Євтух В. В. Етнічна меншина: поняття, ознаки, функції // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1-2. — С. 159-174.
2. Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. — М.: Наука, 1988. — С. 139-140.
3. Там само. — С. 86.
4. Там само. — С. 85.
5. Брук С. И., Козлов В. И. Этническая картография // Проблемы этнической географии и картографии. — М.: Наука, 1978. — С. 14-20; Брук С. И., Козлов В. И., Левин М. Г. О предмете и задачах этногеографии // СЭ. — 1963. — № 1. — С. 11-25.
6. Кушнер П. И. (Кнышев). Этнические территории и этнические границы // Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. — Т. XV. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — 280 с.
7. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. — С. 58.
8. Гумилев Л. Н. Этносфера: История людей и история природы. — М.: Экопрос, 1993. — С. 132.
9. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973; Этнография и смежные дисциплины. — С. 47.
10. Козлов В. И. Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы). — М.: Наука, 1969. — 408 с.; Козлов В. И. Национальности СССР. Этнодемографический обзор. — М.: Финансы и статистика, 1982. — 304 с.; Козлов В. И. Этническая демография. — М.: Статистика, 1977. — 240 с.; Козлов В. И. Этнос и территория // СЭ. — 1971. — № 6. — С. 89-100 та ін.
11. Козлов В. И. Демография в системе исторических наук // Место демографии в системе наук. — М.: Изд-во Мос. ун-та, 1975. — С. 246.
12. Козлов В. И., Шелепов Г. В. “Национальный характер” и проблемы его исследования // СЭ. — 1973. — № 2. — С. 81.

13. Юхнёва Н. В. Этническая территория и некоторые особенности расселения евреев-ашкеназов России в конце XIX в. (Опыт картографического анализа данных переписи 1897 г.) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). — М.: МФ ГО СССР, 1989. — С. 56–69; Крупник И. И. Этноконтактные зоны в Европейской части СССР // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). — М.: МФ ГО СССР, 1989. — С. 3-6.
14. Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины (этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (география, динамика, методы изучения). — М.: МФ ГО СССР, 1989. — С. 7-20.

І. Б. Кривдіна

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ В ДОРОБКУ ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

Проблема формування української національної ідеї є однією з найактуальніших на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. З огляду на це, постать відомого національного діяча, правозахисника, журналіста й політика Вячеслава Максимовича Чорновола привертає велику увагу науковців. Саме його активна громадська позиція, радикалізм, нелегкий життєвий шлях підтверджують винятковість політичного мислення цієї людини та неабиякий вплив на пробудження національної свідомості українського народу.

Розгляд принципової позиції В. Чорновола стосовно шляхів формування української національної ідеї, та, зокрема, вирішення національного питання з метою можливого застосування політичною елітою основних його ідей на практиці є науковим завданням автора статті.

Стосовно останніх досліджень та публікацій за даною тематикою: існують два ґрунтовних збірника, які широко репрезентують особу Вячеслава Чорновола — “Твори: у 10 томах” [1] та “Пульс української незалежності: Колонка редактора” (діяльність в газеті “ЧАС/Time”) [2]. Основні публікації про В. Чорновола містяться в монографіях із загальних питань політичного життя України (Гончарук Г. І. “Народний рух України. Історія”, Касьянов Г. В. “Незгодні: українська інтелігенція